

ΤΑ ΟΝΕΙΡΑ ΚΑΙ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ

Charles Stewart
Τμήμα Ανθρωπολογίας
University College London

Αρχίζω με ένα όνειρο από τις μέρες που ο παγανιστικός ελληνισμός φθίνει. Βρισκόμαστε στο έτος 484 μ.Χ. Οι Γότθοι έχουν ήδη καταστρέψει πολυάριθμους ελληνικούς ναούς κατά την εισβολή τους, το 396 μ.Χ. Στο μεταξύ, το διάταγμα του 435 μ.Χ., του Θεοδοσίου Β', που ορίζει ότι όσοι ειδωλολατρικοί ναοί παραμένουν άθικτοι πρέπει να καταστραφούν και να εξαγισθούν με το στήσιμο ενός σταυρού, μετατρέπει σιγά-σιγά τα εναπομείναντα κτήρια σε χριστιανικούς ναούς (Frantz 1965). Ο Πρόκλος, επικεφαλής της Ακαδημίας των Αθηνών και διάδοχος του Πλάτωνα, είναι εβδομήντα δύο χρονών. Θα πεθάνει τον επόμενο χρόνο, έχοντας αφιερώσει τη ζωή του στην αντίσταση εναντίον του χριστιανισμού και στη λατρεία της θεάς Αθηνάς. Από τη στιγμή της άφιξής του στην Αθήνα, ο Πρόκλος κατοικούσε κοντά στο ιερό της Αθηνάς στον Παρθενώνα. Κατά τον μαθητή του Μαρίνο, η ίδια η θεά αναγνώρισε την αφοσίωσή του, αμέσως μετά την αφαίρεση του αγάλματός της –αυτού που είχε παλαιότερα στηθεί μέσα στον Παρθενώνα– από εκείνους που μετακινούν ακόμη και τα αμετακίνητα (και τὰ ἀκίνητα κινού-ντων). Ο φιλόσοφος είδε ένα όνειρο, στο οποίο μια όμορφη γυναίκα παρουσιάστηκε μπροστά του και του είπε ότι πρέπει γρήγορα να ετοιμάσει το σπίτι του, «διότι η Δέσποινα Αθηνά», τόνισε, «επιθυμεί να ζήσει μαζί σου»¹. Για το γεγονός αυτό δεν αναφέρεται τίποτε περισσότερο. Ο Μαρίνος, ο βιογράφος του Πρόκλου, προχωρεί αμέσως σε ένα άλλο όνειρο, στο οποίο ο Ασκληπιός θεραπεύει τον Πρόκλο – και στο οποίο θα επιστρέψω σε λίγο.

Η αφαίρεση του αγάλματος της Αθηνάς από τον Παρθενώνα σήμανε το τέλος της αρχαίας ελληνικής θρησκείας πάνω στην Ακρόπολη. Όμως το άγαλμα επανεμφανίζεται αμέσως μέσα στο όνειρο του τελευταίου μεγάλου φιλοσόφου του παγανιστικού κόσμου. Με τον τρόπο αυτόν ο παγανισμός δεν εξαφανίζεται οριστικά: μετατίθεται μάλλον στο συμβολικό πεδίο, εν αναμονή της οριστικής ερμηνείας του. Η αρχαία ελληνική θρησκεία διακόπτεται, αλλά η δυνατότητα να συνεχιστεί παραμένει: πράγμα που μοιάζει πολύ με την τελευταία λειτουργία στην Αγία Σοφία, η οποία διακόπηκε –σύμφωνα με τη λαϊκή ελληνική παράδοση– όταν οι Οθωμανοί άλωσαν την Κωνσταντινούπολη, και κάποια μέρα θα ολοκληρωθεί.

Το επεισόδιο αυτό μας εισάγει στο θέμα του παρόντος άρθρου, που είναι η διαχρονική μελέτη της πρακτικής της πρόκλησης ονείρων στα οποία εμφανίζονται θεοί, είτε του ειδωλολατρικού κόσμου είτε του χριστιανισμού². Στον περιορισμένο χώρο που έχω στη διάθεσή μου, θα διερευνήσω παραδείγματα ονείρων εγκοίμησης τα οποία μπορούν να αναγνωσθούν ως σχόλια στην παράδοση της ίδιας της λειτουργίας της εγκοίμησης. Αντί να επιβάλω τη δική μου λόγια εκτίμηση, θα εξετάσω τι υποστήριζαν για την πρακτική τους εκείνοι που ασχολούνταν προσωπικά με την εγκοίμηση. Πώς αντιμετώπιζαν το ζήτημα της συνέχειας της πρακτικής της εγκοίμησης από την αρχαία ελληνική θρησκεία στον χριστιανισμό;

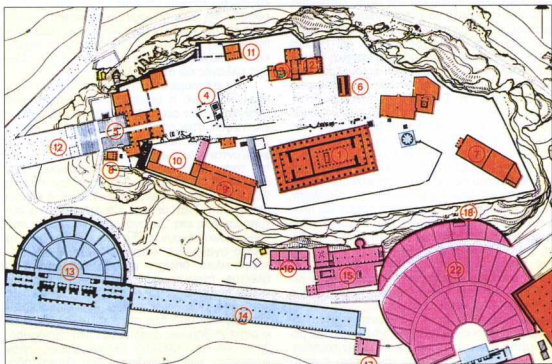
θεούς από το ιερό τους στο κέντρο της πόλης. Ήταν σαν να υπέστειλε τη σημαία, αν και παρέμενε η δυνατότητα τα ιερά να μεταφερθούν αλλού, για να εγκαθιδρυσουν μια νέα τάξη. Χωρίς τα αγάλματα ήταν απίθανο να υπάρξουν πολλά ακόμη εγκοιμητικά όνειρα που να περιλαμβάνουν τους αρχαίους θεούς. Το όνειρο του Πρόκλου ήταν δύναμι το τελευταίο ειδωλοκρατικό όνειρο, έστω και αν το ίδιο το όνειρο αντιστέκεται σε αυτή την εκδοχή.

Θα μπορούσε κανείς να αντιτάξει ότι το συγκεκριμένο όνειρο δεν είναι όνειρο εγκοιμησης, εφόσον συνέβη στο σπίτι του Πρόκλου, αλλά δεν νομίζω ότι πρέπει να είμαστε τόσο αυστηροί στον ορισμό που δίνουμε στην εγκοιμηση. Ας μην ξεχνάμε ότι ολόκληρη η ζωή του Πρόκλου ήταν αφιερωμένη στην Αθήνα και ότι ο ίδιος κατοικούσε κοντά στο ναό της. Η περιπτώσή του αποτελεί παράδειγμα της συνέχειας στην άσκηση μορφών της εγκοιμησης. Στον έναν πόλο της πρακτικής αυτής θα μπορούσε να βρίσκεται η προσκνηματική μετάβαση σε ένα ιερό, όπου κάποιος θα μπορούσε να επιδοθεί σε εξαγιασμό και θυσιαστηρίες τελετές. Στον άλλον πόλο θα μπορούσαν να ανήκουν οι περιπτώσεις κατά τις οποίες κάποιος έχει δημιουργήσει μια μακρόχρονη σχέση με έναν θεό ή έναν άγιο, ο οποίος μπορεί, συνενώς, να εμφανιστεί στα όνειρά του χωρίς κάποια ειδική τελετουργική προετοιμασία. Εν πάση περιπτώσει, ο Πρόκλος έβλεπε πράγματι θεραπευτικά όνειρα του είδους της εγκοιμησης.

Το όνειρο με την Αθηνά καταγράφεται στο κείμενο μετά από μια ιστορία που αφηγείται πώς ο Πρόκλος προσευχήθηκε στο ναό του

Υπαθήμενη προτομή του Πρόκλου. Μουσείο Ακρόπολης.

Το παράδειγμα του Πρόκλου, που ήδη αναφέραμε, δείχνει πώς τα ίδια τα όνειρα με εμφανίσεις θεών «ιστοριοποιούνται». Τα όνειρα αυτού του είδους όχι μόνο γίνονται μέρος της ιστορίας με το να αντανακλούν ή να αναπαριστούν σημαντικά γεγονότα (για παράδειγμα, με το να είναι σημαντικά γεγονότα), αλλά επίσης σχολιάζουν την ιστορία και τοποθετούνται σε ιστορικό επίπεδο. Το όνειρο του Πρόκλου αποτελεί αντίδραση στην απομάκρυνση του χρυσελεφάντινου αγάλματος της Αθηνάς κατά τη διάρκεια ενός ιστορικού γεγονότος: του εκχριστιανισμού της Αθήνας. Η απομάκρυνση ή η καταστροφή των λατρευτικών αγαλμάτων μιας αρχαίας πόλης σήμαινε το τέλος μιας πολιτειακής τάξης. Όταν, για παράδειγμα, έπεσε η Τροία, ο Αινείας αφαίρεσε τους εφέστιους

Ο ναός του Ασκληπιού είναι το κτίσμα αρ. 15. (Τραυλός-Ανδρινός, Η Ακρόπολη, Η Εκδοτική Αθηνών).

Ασκληπιού για ένα άρρωστο κορίτσι, το οποίο ξαναβρήκε αμέσως την υγεία του. Αυτός ο ναός του Ασκληπιού, που βρισκόταν στους νότιους πρόποδες της Ακρόπολης, ήταν ακόμη πιο κοντά στο σπίτι του Πρόκλου από ό,τι ο Παρθέννας. Η θεραπεία συνέβη λίγο νωρίτερα από το όνειρο στο οποίο εμφανίζεται η Αθηνά, και ο Μαρίνος αντιπαραθέτει το σχόλιο ότι «την εποχή εκείνη η πόλη είχε την τύχη ο ναός του Σωτήρος [του Ασκληπιού] να μην έχει ακόμη λεηλατηθεί»³. Με άλλα λόγια, μπορούσε να αναμένεται η θεία πρόνοια όσο οι ναοί στέγαζαν ακόμη τα αγάλματά τους, ιδίως αν κάποιος είχε γείτονα ναό στο σπίτι του. Κάποια άλλη φορά ο Πρόκλος έπαθε μια ξαφνική παράλυση, την οποία ο «γείτονάς» του Ασκληπιός θεραπεύσε: «Σε κατάσταση μεταξύ ύπνου και εγρηγόρσεως, είδε ένα φίδι να τυλίγεται γύρω από το κεφάλι του. Τότε η παράλυση άρχισε να υποχωρεί, ξεκινώντας από το κεφάλι και συνεχίζοντας προς τα κάτω»⁴.

Κατά την περίοδο της ακμής της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας υπήρχαν εκατοντάδες ναοί του Ασκληπιού διάσπαρτοι στον ελληνορωμαϊκό κόσμο. Ο Ασκληπιός ήταν ένας ευπλαχητικός θεραπευτής των ασθενών, ένας θαυματουργός, παιδί ενός θεϊκού πατέρα και μιας θνητής μητέρας, όπως και ο Χριστός, με τον οποίο είχε και πολλά άλλα κοινά γνωρίσματα (Edelstein & Edelstein 1998: 132 κ.ε.): συχνά ονομαζόταν απλώς *Σωτήρ*. Οι νεοπλατωνικοί –ανάμεσά τους και ο Πρόκλος και οι προκάτοχοί του– τον ενσωμάτωσαν στη θεολογία τους ως υπερβατική θεότητα που βρίσκεται στον ήλιο, η οποία κρατά τον κόσμο σε ισορροπία (Edelstein & Edelstein 1998: 107). Στα μέσα του 2ου αι. μ.Χ., ο ρήτορας Αίλιος Αριστέιδης, στους *Ιερούς Λόγους* του, εξιστορεί τις ασθένειές του, τα βάσανά του και τις θεραπείες που του συνέστησε ο Ασκληπιός στα όνειρά του. Το προ-χριστιανικό αυτό κείμενο καταλήγει στον ίδιο συσχετισμό, μεταξύ του σωματικού πόνου και της θείας λύτρωσης, ο οποίος επρόκειτο να χαρακτηρίσει και το νεοεμφανιζόμενο χριστιανικό γραμματειακό είδος των Βίων των Αγίων (Behr 1968: 46, Perkins 1995: 189). Υπήρχε μία μόνο σημαντική διαφορά ανάμεσα στον Ασκληπιό και τον Χριστό: ο Χριστός μπορούσε να αναστήσει τους νεκρούς, ο Ασκληπιός όχι. Σύμφωνα με την παράδοση, μία φορά έκανε και αυτόν τον άθλο, αλλά το γεγονός αυτό εδέργησε τόσο πολύ τον Δία, ώστε χτύπησε με τον κεραυνό του και τον Ασκληπιό και τον αναστήσανε ασθενή του»⁵.

Παρά τη μικρή αυτή ανεπάρκεια, η λατρεία του Ασκληπιού συνέχισε να αποτελεί μία από τις μεγαλύτερες προκλήσεις κατά την εξάπλωση του χριστιανισμού, και ο ίδιος ο Ασκληπιός ήταν ένας από τους τελευταίους στη σειρά των ειδωλολατρικών θεών που έχασαν τη γενική αποδοχή τους. Οι χριστιανοί επιτέθηκαν στο θεσμό της εγκοιμήσεως κατά μέτωπον. Ο Τατιανός, σύγχρονος του Αριστέιδη, διακήρυξε ότι οι θεραπείες διά της εγκοιμήσεως ήταν κυνικές ενέργειες δημοσίων αγόσεων, τις οποίες εκτελούσαν δαίμονες. Αυτοί οι δαίμονες πρώτα προκαλούσαν στους ανθρώπους αρρώστιες και μετά, μέσα σε όνειρα, αποκάλυπταν την ταυτότητά τους, για να κερδίσουν τον έπαινο προτού

φύγουν και τερματίσουν την ασθένειά⁶. Δύο νεότερες αργότερα, ο Τερτυλλιανός απέδωσε και αυτός την εγκοιμήση στη χειραγώγηση από δαίμονες. Πρόσθεσε, επιπλέον, ότι οι δαίμονες μπορούσαν να εξαπατήσουν μέσω των ονείρων ακόμη και ανθρώπους που βρίσκονταν στο υποδωμάτιο του σπιτιού τους, και μάλιστα με την ίδια αποτελεσματικότητα όπως στα ιερά εγκοιμήσεως⁷. Φυσικά, οι αντιρρήσεις αυτές δεν έβαλαν τέλος στην άσκηση της εγκοιμήσεως από τους απλούς ανθρώπους, όμως αξίζει να θυμόμαστε ότι οι χριστιανοί της πρώτης περιόδου θα ήθελαν πολύ να επιτύχουν κάτι τέτοιο. Η μεταβίβαση της εγκοιμήσεως δεν έγινε χωρίς προβλήματα, γεγονός που συχνά παραγνωρίζεται, όταν η πρακτική αυτή θεωρείται –πανοραμικά– ως «πολιτισμική συνέχεια». Τελικώς, οι χριστιανοί αρκέστηκαν, με βαριά καρδιά, στην τροποποίηση του αρχαιεθνικού περιβάλλοντος και του θεολογικού υποβάθρου της εγκοιμήσεως, εφόσον δεν κατόρθωσαν να εξαφανίσουν την άσκηση της. Αυτές οι δύο διαστάσεις –υλική και πνευματική– βρισκόταν σε αδιάσπαστη σχέση, και οι αλλαγές στη μία συχνά είχαν ως αποτέλεσμα αλλαγές και στην άλλη.

Όπως έχουμε με την περίπτωση του Πρόκλου, και μόνο η αφαίρεση των λατρευτικών αγαλμάτων των αρχαίων θεοτήτων είχε άμεσες επιπτώσεις στον εξωτερικό, φαντασιακό κόσμο των ονειρευομένων. Μερικές φορές οι θεοί εμφανίζονταν στα όνειρα ως αγάλματα του εαυτού τους. Όπως έγραφε ο Αρτεμίδωρος: «Δεν έχει καμιά διαφορά αν βλέπουμε την ίδια τη θεά, όπως έχουμε φανταστεί ότι είναι, ή κάποιο αγάλματί της. Γιατί οι θεοί, είτε εμφανίζονται αυτοπροσώπως είτε ως αγάλματα καμωμένα από κάποιο υλικό, έχουν το ίδιο νόημα»⁸. Ωστόσο, τα όνειρα αγαλμάτων κατασκευασμένων από πολύτιμα υλικά, όπως ο χρυσός, το σάση ή το ήλεκτρο, ήταν περισσότερο ενοχώνα από ό,τι εκείνα των αγαλμάτων από πηλό, γύψο ή κερί⁹. Αγάλματα ή ομοιώματα του Ασκληπιού κατασκευάζονταν από όλα αυτά τα υλικά, αλλά το κυριότερο δημόσιο αγάλμαί του στην Επιδάουρο, όπως και σε πολλούς άλλους ναούς, ήταν φτιαγμένο, χωρίς αμφιβολία, από ελεφαντοδο-

ντο και χρυσό και, για τον λόγο αυτόν, θεωρούνταν πολύ καλό να το ονειρεύεται κανείς. Σύμφωνα με τον Παιουσία, ο θεός εικονίζεται να «κάθεται σε θρόνο, κρατώντας βακτηρία, ενώ το άλλο του χέρι το έχει πάνω στο κεφάλι του φιδιού»¹⁰. Οι προσκυνητές θα συναντούσαν αυτό το άγαλμα μπαίνοντας στο ιερό, κάποιοι ίσως σταματούσαν για πολλή ώρα, για να το παρατηρήσουν· η εικόνα αυτή του αγάλματος επηρέασε τις αφηγήσεις των ονείρων που ακολουθούν (Edelstein & Edelstein 1998: 151). Η απομάκρυνση αυτών των αγαλμάτων διέκοψε τη σύνδεση ανάμεσα στο όνειρο και την καλλιτεχνική απεικόνιση. Δεδομένου ότι και οι ίδιοι οι καλλιτέχνες συχνά κατασκεύαζαν τα αγάλματα των θεών με βάση κάποια ονειρικά τους οράματα ή τους δίναν παραγγελία από κάποιους χορηγούς που είχαν δει τέτοια οράματα (van Straten 1976: 15), η καταστροφή της υλικής εικονογραφίας δημιούργησε έναν φαύλο κύκλο.

Λιγότερες απεικονίσεις σήμαιναν λιγότερα όνειρα και, επομένως, την πιθανότητα να κατασκευάζονται στο μέλλον λιγότερα αγάλματα με δημιουργική φαντασία.

Μπορούμε, λοιπόν, να δούμε το όνειρο του Πρόκλου ως μια απελπισμένη κραυγή ενάντια σε έναν κόσμο που περιθωριζόταν από την αρχαία εικονογραφία και την αρχαία θρησκευτική φαντασία που είναι συνδεδεμένη με την εικονογραφία αυτή. Την ίδια περίπου εποχή που το άγαλμα της Αθηνάς αφαιρέθηκε από τον Παρθενώνα, ο ναός του Ασκληπιού λεηλατήθηκε και, λίγο αργότερα, καταστράφηκε (Frantz 1965: 195). Όχι πολύ αργότερα, στον τόπο του παλιού Ασκληπιείου ανεγέρθηκε μια εκκλησία αφιερωμένη στον άγιο Ανδρέα, έναν θεραπευτή άγιο (Gregory 1986, Trombley 1993). Η εγκόμιση συνεχίστηκε στην εκκλησία αυτή, η οποία περιελάμβανε ένα επιπλέον κλίτος, ίσως έναν πρόναο, σαν αυτόν που υπήρχε στον προγενέστερο ναό, αλλά και σε άλλες εκκλησίες σχεδιασμένες για εγκόμιση.

Το μόνο που προκαλεί έκπληξη είναι ότι τα γεγονότα αυτά συνέβησαν στην Αθήνα με την ταχέως καθυστέρηση. Στις Αιγές της Κίλικίας, ο ναός του Ασκληπιού είχε καταδαφιστεί στις αρχές του 4ου αι. μ.Χ., με διαταγή του Μεγάλου Κωνσταντίνου, για να μην αποσπά τον κόσμο, απομακρυνόντάς τον από την αναγνώριση του αληθινού Σωτήρα. Κατά την άποψη του Ευσεβίου, «μαζί του [γκρεμίστηκε] και αυτός που ελλόχευε εκεί μέσα, όχι δαίμονας ή θεός, αλλά ένα είδος εξαπατητή των ψυχών»¹¹. Αναγνωρίζοντας την ειδωλολατρική πίστη στην έμφυχη δύναμη των αγαλμάτων και των ναών τους, οι χριστιανοί συχνά χάραξαν πάνω τους σταυρούς, για να την εξουδετερώσουν. Κάποιοι σχεδίασαν μια πολιτική ολοκληρωτικής εξαφάνισης των ειδωλολατρικών ναών, ώστε να μην απομείνει καμία ένδειξη της ειδωλολατρίας¹². Η ύπαρξη μιας τέτοιας πολιτικής θα μπορούσε να υποστηριχθεί με το ακόλουθο παράδειγμα. Οι χριστιανοί κατέστρεψαν έναν ναό του Δία στη Γάζα, και χρησιμοποίησαν κάποιους λίθους του για να κατασκευάσουν έναν λιθόστρωτο δρόμο γύρω από τη χριστιανική βασιλική που χτίστηκε στη θέση του ναού. Οι χριστιανοί αξιωματούχοι παρατήρησαν ότι μερικοί ντόπιοι επισκέπτονταν τη βασιλική, αλλά απέδιδαν λατρεία στο λιθόστρωτο (Trombley 1993: 166). Ήταν δύσκολο να είναι βέβαιοι κανείς ως προς το τι λάτρευαν στην πραγματικότητα οι νεοφώτιστοι χριστιανοί μέσα στο υποτιθέμενο χριστιανικό πλαίσιο. Μια παρόμοια κατάσταση μπορεί κανείς να δει στους σύγχρονους Μάγια της Γουατεμάλας, που έχουν ασπασθεί τον χριστιανισμό. Εκεί οι χριστιανοί κατηχητές, μερικοί από τους οποίους είναι ταυτόχρονα σαμάνοι της παραδοσιακής θρησκείας, πηγαίνουν πρόθυμα στην εκκλησία. Όμως η λατρευτική τους προσοχή δεν συγκεντρώνεται στη μορφή του Χριστού, που βρίσκεται σε περίοπτη θέση μπροστά στους πιστούς, αλλά στα πνεύματα των νεκρών που είναι θαμμένοι κάτω από το δάπεδο της εκκλησίας (Tedlock 1983)¹³.

Δεδομένου ότι η άσκηση της εγκόμισης συνεχιζόταν, το μόνο που μπορούσαν να κάνουν οι Αρχές ήταν να προσπαθήσουν να διαφωτίσουν ότι οι χριστιανοί έρχονταν τουλάχιστον σε

Εγκόμιση.
Ένα φίλι πλάγι τον άρο
του κοιμημένου αρρώστου
(Εθνικό Αρχαιολογικό
Μουσείο).

Οι άγιοι Κοσμάς και Δαμιανός παραλαμβάνουν από τους ουρανούς το ιατρικό χάρισμα με τη μορφή ιατρικής τσάντας. Μνηολόγιο του Βασιλείου Β' Βουλγαροκτόνου, αρχές 11ου αι. (Κώδικας Vaticanus gr 1613, φ. 152).

επαφή με τον σωστό θεό στα όνειρά τους. Στο δεύτερο μισό του 4ου αι. μ.Χ., ο επίσκοπος Αλεξανδρείας Αθανάσιος διακήρυξε ότι, στα μαρτύρια (επρά μαρτύρων ή αγίων), οι θεραπείες δεν οφείλονται σε αγίους των οποίων η δύναμη προέρχεται τελικά από δαίμονες: «Αν οι άνθρωποι καταλάβαιναν σωστά, θα ήξεραν ότι οι μάρτυρες βρίσκονται κοντά στον Χριστό και όχι κοντά στους δαίμονες... Και θα περιμέναμε ο Χριστός να τους αποκαλύψει ό,τι ζητούν, είτε μέσα από ένα όνειρο είτε μιλώντας στις καρδιές τους...»¹⁴. Θεολογικές υπόνοιες αυτού του τύπου πιθανώς να βρίσκονταν πίσω από την κατηγορηματική αντίθεση της Εκκλησίας, κατά τη Σύνοδο της Καρχηδόνας, στην αναφανόμενη κατασκευή μαρτυρίων με σκοπό την εγκοίμηση (Dagron 1985: 40). Ωστόσο, δεν υπήρχε απόλυτη ομοφωνία πάνω στο ζήτημα αυτό. Την ίδια περίπου εποχή που καταγράφονταν αυτές οι αντιρήσεις σχετικά με την πρόκληση ονείρων μέσα στα ιερά των αγίων, ο Κύριλλος Αλεξανδρείας υπερασπίστηκε τους χριστιανούς εναντίον της κατηγορίας του Ιουλιανού ότι «κοιμούνταν σε τάφους για να βλέπουν όνειρα»¹⁵. Η κατηγορία του Ιουλιανού εξεφραζεί τη γενική αποστροφή των ειδωλολατρών για την ιδέα να κοιμηθεί κανείς σε νεκροταφείο. Στην ειδωλολατρική σκέψη, παρόμοια πράξη πρέπει να φάνταζε τελείως μαζοχική και, επομένως, παρανοική ή επιβλαβής της. Η αρχαία ελληνική θρησκεία απέκλειε τη γέννηση και τον θάνατο από τον χώρο του εγκοιμητικού ναού, αλλά συχνά επέτρεπε τη θυσία ζωού πριν και/ή μετά την εγκοίμηση. Οι χριστιανοί, αντιθέτως, απαγόρευαν την αιματηρή θυσία, αλλά προτιμούσαν να προκαλούν όνειρα κοντά στους τάφους ή στα λείψανα των νεκρών αγίων. Η βασική πράξη της «λήψης» ενός θεραπευτικού ονείρου από μια θεότητα ή έναν άγιο ήταν η ίδια, αλλά τα τελετουργικά πλαίσια και οι παραδοχές που συνδέοναν την ειδωλολατρική και τη χριστιανική εγκοίμηση βρίσκονταν σε αντίθεση.

Αυτό με οδηγεί στο τελευταίο μου παράδειγμα: τον Κοσμά και τον Δαμιανό. Πρόκειται για δύο διάσημους χριστιανούς θεραπευτές, από την Κιλικία, που μαρτύρησαν επί Διοκλητιανού (287 μ.Χ.). Εκκλησίες αφιερωμένες σε αυτούς είχαν ξεπηδήσει σε όλη την ανατολική Μεσόγειο ήδη στα μέσα του 6ου αι. μ.Χ. Κατά την περίοδο αυτή είχε συγκεντρωθεί ένα σύνολο αφηγήσεων που αφορούσαν τα θαυμάτια τους¹⁶. Μία από αυτές αναφέρει ότι οι ειδωλολάτρες είχαν τη συνήθεια να αναφέρονται στους Κοσμά και Δαμιανό ως Κάστορα και Πολυδεύκη. Μια φορά κάποιος από αυτούς αρρώστησε βαριά και οι φίλοι του τον συμβούλευσαν να επισκεφθεί την κλινική του Κοσμά και του Δαμιανού. Κάθε μέρα, καθώς αυτοί εξέταζαν τους ασθενείς τους, ο συγκεκριμένος ασθενής φώναζε τον Κάστορα και τον Πολυδεύκη να τον περιποιηθούν, αλλά αυτοί τον απέφευγαν. Τελικά, υποφέροντας από τους πόνους, στρίμωξε τους δύο γιατρούς και τότε αυτοί του εξήγησαν ότι τα μοναδικά ονόματα στα οποία άκουγαν ήταν Κοσμάς και Δαμιανός, και ότι η δύναμή τους προερχόταν από τον Χριστό. Αν ο άνθρωπος αυτός αποδεχόταν τον Χριστό, τότε θα θεραπευόταν. Ο ειδωλόλατρες δέχεται, θεραπεύεται και, στη συνέχεια, αφού βαπτίζεται χριστιανός, επιστρέφει στην ειδωλολατρική κοινότητα για να μεταφέρει τις καλές διδασχίες. Στην αφήγηση τίποτε από αυτά δεν δηλώνεται ότι συνέβη μέσα σε όνειρο, αλλά όλα μαζί προετοιμάζουν τη σκηνή για την επόμενη αφήγηση θαύματος, στην οποία ένας ειδωλόλατρες ακολουθεί έναν χριστιανό φίλο του σε μια εκκλησία του Κοσμά και του Δαμιανού. Αφού περνά πολλή ώρα στον νάρθηκα της εκκλησίας, προσευχόμενος στον Χριστό (και πιθανώς ατενίζοντας μιαν εικόνα του, αν και αυτό επίσης δεν λέγεται ευθέως), βλέπει ένα όνειρο στο οποίο τρία παιδιά τρώνε μικρά κομμάτια ψωμιού θουρηγμένα σε κρασί. Ο ονειρευόμενος νιώθει μεγάλη επιθυμία να δοκιμάσει και αυτός την εν λόγω τροφή, αλλά τα παιδιά αρνούνται να ικανοποιήσουν το αίτημά του, και τότε τον καταλαμβάνει φόβος ότι θα σκοτωθεί. Κατά τη διάρκεια του ονείρου του, συνειδητοποιεί ακόμη τι έχει ανακαλύψει το μυστικό της Θείας Ευχαριστίας. Γνωρίζει επίσης ότι οι χριστιανοί σκοτώνουν τους μη χριστιανούς που παραβιάζουν τα μυστήριά τους. Όμως εμφανίζονται ο Κοσμάς και ο Δαμιανός και του δίνουν να φάει ψωμί. Ξυπνά βέβαιος για την απόφασή του να ασπασθεί τον χριστιανισμό¹⁷.

Οι δύο αυτές αφηγήσεις, αν τις δούμε μαζί, περιγράφουν την τελική κατάλυση της ειδωλολατρικής εγκοίμησης, και ουσιαστικά της ίδιας της ειδωλολατρίας. Τα όνειρα, λοιπόν, του Κοσμά και του Δαμιανού είναι εκ διαμέτρου αντίθετα με τα όνειρα του Πρόκλου: το όνειρο του Πρόκλου με την Αθηνά αποτελεί ένα σενάριο συνέχισης του παγανισμού· οι διηγήσεις για τον Κοσμά και τον Δαμιανό αφηγούνται το τέλος της και τον θρίαμβο του χριστιανισμού. Από την άποψη αυτή και οι δύο αφηγήσεις εγκοίμησης θα μπορούσαμε να πούμε ότι «ιστοριοποιούν» – δεν είναι απλώς αναφορές εμπειριών ή τελετών, αλλά ιστορικών διευθετήσεων. Όπως έχω δείξει στο άρθρο αυτό, η άσκηση της εγκοί-

μησης προκαλούσε μια διαπίπλη ανάμεσα στους «ειδωλολάτρες» και τους χριστιανούς. Η ιδέα της πρόκλησης ονείρων για την εμφάνιση (θεραπευτικών) οπτασιών του θεού συνέχισε να υπάρχει, αλλά λίγοι συμφωνούσαν για το πώς και το γιατί θα έπρεπε να συνεχιστεί, ή ακόμη

και για το ότι θα έπρεπε να συνεχιστεί. Η μελέτη αυτή της διαμφισβήτησης μιας βοηθιά να προσδιορίσουμε μερικές από τις κρίσιμες διαφορές ανάμεσα στον παγανισμό και τον χριστιανισμό, καθώς και να εκτιμήσουμε τον βαθμό της ρήξης ή της συνέχειας ανάμεσα στις δύο θρησκείες. Τα ζητήματα αυτά απασχολούσαν σε μεγάλο βαθμό και εκείνους που διηγούνται ιστορίες εγκομιμής. Στις περιπτώσεις που έχω εξετάσει, μπορούμε να δούμε ότι συχνά παρεμβάλλονταν τις επηρεασμένες από τις πεποιθήσεις τους ιστορικές εκτιμήσεις τους μέσα στα ίδια τα όνειρα. Τα όνειρα αυτά αποτελούσαν μέρος του αγώνα να υπαγορευθεί η πορεία των γεγονότων. Από την άποψη αυτή, η εγκομιμή κατά την ύστερη αρχαιότητα μπορεί να θεωρηθεί μια μορφή ιστορίας μεταμφιεσμένης σε τελετουργικά προκαλούμενο όνειρο.

Μετάφραση: Ι. Φ. Βλαχόπουλος

Σημειώσεις

1. Μαρίνος, *Βίος Προύκου*, 30. Trombley 1993:311.
2. Εγκομιμή είναι ο όρος που χρησιμοποιούν οι λόγιοι αναφερόμενοι στην πρακτική της πρόκλησης ονείρων όπου εμφανίζεται θεός ή άγιο, συνήθως με τη μέθοδο του ύπνου μέσα στους ναούς τους ή σε εκκλησίες. Ο όρος αυτός, που προέρχεται από το ρήμα εγκομιμαίμαι, μαρτυρείται σε αρχαίους συγγραφείς, με πρώτο τον Αριστοτέλη (Liddel Scott & Jones, Βλ. ἄμμο), αλλά προφανώς πρόκειται για λόγιο όρο, όπως παραμένει και μέχρι σήμερα.
3. *Βίος Προύκου*, 29. Βλ. επίσης Frantz (1965:195)
4. *Βίος Προύκου*, 30.
5. Πινάρου, *Πυθαγόρας* 3.56 κ.ε.
6. Τσιτσάνος, *Oratio ad Graecos*, 18.
7. Τερτυλλιανός, *De Anima*, 46.
8. Αρτεμίδωρος, *Όνειροκριτικά*, 2.35, 1.5, 2.44. Βλ. επίσης Σχόλια Πινάρου, *Πυθαγόρας* 3.137b (van Straten 1978:15).
9. Αρτεμίδωρος, *Όνειροκριτικά*, 2.39.
10. Πουσανός, *Εκλόδος Περιηγήσεως*, 2.27.2 (στο Edelstein & Edelstein 1998:345).
11. Ευσεβίος, *Βίος Κωνσταντίνου*, 3.56 (στο Edelstein & Edelstein 1998:345).
12. Ζαχαρίας, *Βίος Σεβήριου*, 18 κ.ε., παρατίθεται στον Trombley 1998:7.
13. Για να δώσω ένα περισσότερο οικείο παράδειγμα, οι επισκέπτες του Πανειστημίου της Θεσσαλονίκης θα μπορούσαν επίσης να λατρεύουν ένα πλακόστρωτο. Το πανειστήμιο έχει ανεγερθεί στον χώρο όπου βρισκόταν το εβραϊκό κοιμητήριο και μερικές από τις ταφόπλακες έχουν χρησιμοποιηθεί στην πλακόστρωση των μοναστηριών. Μπορεί κανείς ακόμη να διαβάσει τις επιγραφές τους.
14. Αθανάσιος, *Festal Letters* 42 (370 μ.Χ.). Brown 1995:74.
15. Κύριλλος Αλεξανδρείας, *Κατά Ιουλιανού*, 10 (στο Dagron 1985:41).
16. Οι ιστορίες για τα θαύματα των Κοσμά και Δαμιανού ασφαλώς κυκλοφορούσαν πριν από το 630 μ.Χ., όπως ο Σωφρόνης δείχνει να τις γνωρίζει (Festugiere 1971:88).
17. Οι δύο αυτές ιστορίες βρίσκονται η μία μετά την άλλη ως «Θαύματα 9 και 10» στο Festugiere 1971:110 κ.ε.. Το ελληνικό κείμενο βρίσκεται στο Deubner 1907: 113-21.

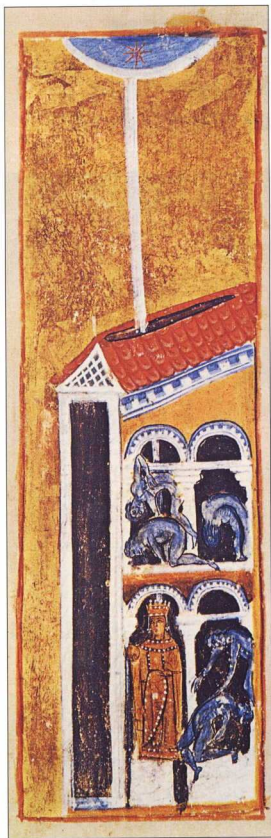
Dream Incubation and the End of Ancient Greek Religion

Ch. Stewart

In this article I study the transition from paganism to Christianity by focusing on the ritual of incubation (enkomiimē). In this rite people sleep in the precinct of a church or a temple in hopes of seeing healing dreams involving gods or saints. Many scholars point to incubation as a prime example of Greek cultural continuity, but if one looks more closely, one sees substantial differences between ancient Greek and Christian suppositions about incubation. The two religions did not consider their practices to be compatible. The dreams of Proclus and the miracles of Cosmas and Damian reveal opposed versions of incubation. Furthermore, the incubation dreams themselves reveal different accounts of the course of history and may be considered as 'ritual historicalizations'.

Ch. S.

Η κατάλυση της ειδωλοκρατίας επιδειμή από χριστιανικά μέσα: η πτώση των αγαλμάτων σε μαρμαροφία του 11ου () αι. (Κώδικας 14, φ. 401B, Μονή Εσφιγγίου, Άγιον Όρος).

Βιβλιογραφία

- Αθανάσιος Αλεξανδρείας, *Ερωτικά Επιστολάκια*, στην έκδοση Opitz κ.α., Βερολίνο 1934-1939.
- Αρτεμίδωρος, *Όνειροκριτικά*, R. J. White (μτ.), *The Interpretation of Dreams*, Park Ridge, NJ, 1975.
- Beltz, A., *The Asclepiades and the Sacred Tales*, Άμστερνταμ 1968.
- Brown, Peter, *Authority and the Sacred: Aspects of the Christianization of the Roman World*, Καμπρίτζ, 1995.
- Dagron, Gilbert, «Rêver de Dieu et parler de soi», στο *I sogni nel medioevo*, (επ. έκδ.) T. Gregory, Pujari 1985, σσ 37-55.
- Deubner, Ludwig, *Kosmas und Damian, Leuclia* 1907.
- Edelstein, Emma and Edelstein, Ludwig, *Asclepius: Collection and Interpretation of the Testimonies*, Βαλτιμόρη 1998 [1945].
- Festugiere, A.-J., *Sainte Thècle, Saints Côme et Damien, Saints Cyr et Jean (Extraits)*, Saint Georges, Παρίσι 1971.
- Frantz, Allison, «From Paganism to Christianity in the Temples of Athens», *DOP*, 19 (1965), σσ 187-206.
- Gregory, Timothy, «The Survival of Paganism in Christian Greece: A Critical Essay», *American Journal of Philology*, 107 (1986), σσ 229-42.
- Μαρίνος, *Βίος Προύκου*, (εκδ. και μτ.) R. Masullo, *Vita di Proclo*, Νεάπολη 1985.
- Pirenne, Judith, *The Suffering Self*, Λονδίνο 1995.
- Τσιτσάνος, *Oratio ad Graecos*, εκδ. και μτ. M. Whitaker, Οξφόρδη 1982.
- Tedlock, Barbara, «A Phenomenological Approach to Religious Change in Highland Guatemala», στο *Heritage Of Conquest, Thirty Years Later*, επ. έκδ. C. Kendall κ.α., University of New Mexico Press, Albuquerque 1983.
- Τερτυλλιανός, *De Anima*, εκδ. J. Waszink, Άμστερνταμ 1947.
- Trombley, Frank, *Hellenic Religion and Christianization*, c. 370-529, t. 1, 2 Leiden 1993-1994.
- Van Straten, F.T., «Dairaks: Dream: A Votive Relief from Kos, And Some Other Karian Devotions», *Bulletin Antieke Beschaving*, 51 (1976) σσ 1-38.